

УДК 811.161.2'373.231:281.9(477.82)(09)

СПЕЦИФІКА ЖІНОЧИХ ІМЕНУВАНЬ У ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНИХ ДОКУМЕНТАХ ВОЛИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Садова Л.О.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті проаналізовано словотвірну структуру жіночих прізвищевих назв на Волині ХІХ ст., виокремлено лінгвальні особливості формування спадкових антропонімів, встановлено ступінь впливу позамовних чинників на виникнення прізвищ. У статті розглянуто проблему іменування жінок-селянок Волині ХІХ ст. Представлено їх додаткові іменування та антропонімні формули, які вживалися для ідентифікації та були мовним засобом для соціальної диференціації. Словотвірна будова жіночих прізвищ Волині ХІХ ст. відображає загальні тенденції української антропонімної системи, а також регіональні особливості антропонімів, зумовлені специфікою розвитку діалектів, іншомовними впливами, історичними, культурними, побутовими особливостями регіону.

Ключові слова: прізвище, антропонім, апелятив, словотвірна модель, суфікс.

Постановка проблеми. Життя та статус жінки на Волині були зумовлені насамперед соціальною залежністю, а також місцем у родині та сімейним станом. Основним завданням жінки поза материнством була покора та служіння спочатку батькові, пізніше – чоловікові. Родина була патріархальною, але з виразною позицією жінки як матері та дружини, яка опікувалася хатнім господарством [10, с. 306].

Патріархальний устрій суспільства, правова несамостійність жінок були причиною низької концентрації іменувань жінок у давніх документах [10, с. 170]. Навіть у церковних документах, які мали б охоплювати усіх прихожан певного храму незалежно від статі та віку, прізвищеві назви жінок наводили лише у випадках відсутності батька або чоловіка (переважно стосовно вдів).

Як слушно зазначав М. Л. Худащ, до початку ХІХ ст. практика ідентифікації особи в Україні входила до сфери звичаєвого права. Спадкове вживання таких назв було не обов'язковим, а жінок, навіть вищих суспільних верств, іменували за назвою батька, чоловіка чи брата. Про українські прізвища в сучасному розумінні цього терміна можна говорити, починаючи з 30-х років ХІХ ст., але ще до кінця століття в ідентифікації низів суспільства, особливо селянства, існували відхилення навіть в урядових документах [8, с. 97].

За спостереженням М.О. Корниловича, у волинських урядових актах кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. засвідчені випадки реєстрації селянина за самим іменем, помітна відсутність чітких правил чи настанов щодо ідентифікації особи. «Жінки, як удови по господарях, так й інші, звалися за іменнями чоловіків та батьків, без зазначення родових назвиськ» [5, с. 128].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Давня антропонімія різних регіонів України була об'єктом наукових досліджень Б.Б. Близнюк (гуцульські прізвища в історичному розвитку), Г.Є. Бучко (бойківські прізвища в історичному розвитку), Р.І. Остаща («Реєстр Війська Запорозького» 1649 року), С.Є. Панцьо (Лемківщина ХVІІІ–ХІХ ст.), І.Д. Фаріон (Верхня Наддністрянщина кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.), Л.В. Яцук (Житомирщина ХVІ–ХVІІ ст.) та ін. Антропонімію Волині ХVІ–ХVІІІ ст. проаналізувала І. Митнік [9]. Прізвищеві назви Волині, засвідчені пам'ятками ХVІ ст., розглядали А.І. Біло-

рус [1], А.М. Матвієнко [6], В.М. Мойсієнко [7], залучили до аналізу І.В. Єфименко [3], Р.Й. Керста [4], Л.Л. Гумецька [2]. М.О. Корнилович проаналізував антропоніми Волині кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. [5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Антропонімія Волині ХІХ ст. не була предметом наукового вивчення. Документи з території Волині ХІХ ст. засвідчують значний за обсягом пласт прізвищевих назв, частина яких втрачена сучасною антропонімією. Антропонімолексеми цього періоду відображають специфіку становлення прізвищ як окремого антропонімного класу, тому актуальність вивчення цієї проблеми безсумнівна.

Об'єкт дослідження – прізвищеві назви Волині ХІХ ст. (картотека засвідчених прізвищевих назв нараховує 4261 антропонім). Предмет дослідження – структура жіночих спадкових іменувань на Волині ХІХ ст. та їхні словотвірні особливості (1707 прізвищевих назв). Матеріалом для дослідження слугували сповідальні відомості, метричні книги, книги шлюбів із сіл Волині за 1845–1854 рр., 1861–1864 рр., 1882–1902 рр., а також залучені для зіставлення документи початку ХХ ст. (сповідальна відомість Іовського храму села Борисковичі 1929 року, метрична книга Дмитрівської церкви села Дружкопіль 1920–1926 рр. та деякі інші).

Мета дослідження – комплексний аналіз словотвірних особливостей жіночих прізвищевих назв Волині ХІХ ст., структури компонентів жіночих іменувань Волині цього періоду.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У проаналізованих джерелах наведено або списки сімей повністю (жіноче іменування розміщено після імені, імені по батькові та прізвища чоловіка і конструкції *жена его*), або вказано батьків новонародженої дитини (жіноче іменування також розміщено після імені чоловіка та конструкції *и законная жена его*). У цих випадках прізвище чоловіка не зазначено біля імені та по батькові або зрідка тільки імені дружини, пор. *Василій Іосифовъ Кравчукъ и законная жена его Феодора Константина; Георгій Федоровъ Притулка и законная жена его Марія Иванова* [МК Брани 1871]; *Тимофей Федоровъ Рожновскій, жена его Анна Фео-*

дорова; Григорій Андреевъ Ткачукъ, жена его Марія латинского обряду [Ведомость 1834]. Сповідальні відомості засвідчують прізвищеві назви жінок, якщо вони були власницями господарства або чоловік був іншого віросповідання. Номінації жінок, зафіксовані у сповідальних відомостях, зазвичай трикомпонентні (зрідка – двокомпонентні), з додатковими лексемами, що вказували на соціальну належність, сімейний стан тощо.

У постпозиції щодо іменування наведені лексеми вдова (27 іменувань із 296 назв жінок, засвідчених у сповідальній відомості села Ржищів 1830 року [Ведомость 1830]): *Евдокія Іванова Бакаїха вдова; Марина Федорова Малецька вдова; Анна Іванова Яремчучка вдова; накритка: Агафія Михайлова Калаханючка накритка*. Зафіксовано також випадки, коли причина відсутності чоловіка вказана описово: *Марія Васи́лієва Коханска, муж ея отданъ в тюръму; Агафія Феодорова Ковальска, муж ея латинского обряду*. Зрідка трапляються двокомпонентні іменування жінки без прізвищевої назви: *рекрутка Анна Семенова; рекрутка Христина Матфеева; пасербенки ихъ Акулина Семенова, Домникія Семенова; служащая ихъ Марія Петрова сирота*; однокомпонентні іменування: *племянники ихъ Агафія, Мефодій*. Одночленні іменування, за словами М. Л. Худаша, – це результат офіційно-адміністративної неунормованості способів ідентифікації особи, їхня наявність у документах зумовлена не лише тенденцією іменувати у таких спосіб представників соціальних низів, а й характером документа, його призначенням, ерудитією або старанністю писаря [8, с. 115].

Вказівку на прізвищеву назву матері у метричних книгах подано тоді, коли батько дитини був невідомий або коли батьки не перебували в шлюбі: *солдатка Елена Іванова Витючка [МК Брани 1871]; рекрутка Параскева Григорієва Ковстинючка [МК Блудів 1839]; Параскева Антонієва Мишука крестьянка [МК Брани 1871]; Евдокія Захарієва Мельничучка накритка [МК Цегів 1860]; Параскева Іосифова Машука девица [МК Овадно 1836]*.

Номінації хрещених матерів у метричних книгах багатокомпонентні, здебільшого наведені описово та прив'язані до іменування чоловіка: *Пелагія Стефанова, жена Семена Васи́лієва Новосада [МК Оздєніж 1852]; Марія Яковлева, жена дьячка Льва Стефанова Левитского [МК Брани 1871]*. Для ідентифікації жінки, яка з різних причин не має чоловіка, використано лексеми солдатка в препозиції (20 іменувань із 213 фіксацій назв хрещених матерів): *солдатка Соломонія Іванова Бондарчучка [МК Блудів 1839]; солдатка Евдокія Романова Юрчукова [МК Овадно 1836]; рекрутка в препозиції (16 іменувань): рекрутка Вікторія Михайлова Шнайдручка [МК Брани 1871]; рекрутка Марфа Васи́лієва Ковальчукова [МК Оздєніж 1852]; девица (девичка) в постпозиції: *Евфимія Феодорова Павликова девица; Марія Стефанова Трача девица [МК Брани 1871]; вдова (вдовствующая солдатская жена) в постпозиції: Домника Андреева Лисакова вдова [МК Оздєніж 1852]; Марія Стефанова Стросничка вдова [МК Блудів 1839]; дочь в препозиції: пономарская дочь Іустина Григорієва Тимотієвичь девица [МК Брани 1871]*. Серед іменувань хрещених матерів засвідчено двокомпо-*

нентні іменування без прізвищевої назви: *Марія Іванова накритка [МК Брани 1871]*.

Жіночі іменування з указівкою на прізвищеву назву наведено в книгах шлюбів та записах про смерть, оскільки іменування жінки подано тут самотійно, а не поряд з іменем та прізвищем чоловіка. На початку та в середині ХІХ ст. серед номінацій жінок домінують трикомпонентні іменування: *Агрипина Андреева Грьцьикова (1852); Пелагія Тимофеева Клакова (1848); Агрипина Тимофеева Кулибчучкова (1858); Анна Григорієва Якубейкова (1834) [МК Цегів 1860]*. Прізвищева назва в таких іменуваннях виникла від прізвища батька або в окремих випадках чоловіка за допомогою форманта -ов (а): *Лещукова; Процюкова; Якубчукова (1856)*; зрідка – -их (а): *Евдокія Іоакимова Калаханьиха (1850)*; -к (а): *Евдокія Михайлова Павлючка (1846) або без змін: Іустина Осиповна Филат (1850)*. У документах цього періоду засвідчені також описові назви жінок: *Александра дочь Маріи Бойковой [МК Оздєніж 1852]; Домникія Луки Бидного жена [КІ Борисковичі 1852]*.

Книги шлюбів кінця ХІХ ст. засвідчують трикомпонентні іменування жінок, у яких прізвищева назва жінки втрачає компоненти -ов (а), -их (а), -к (а) та ін. і стає співвідсною з прізвищевою назвою чоловіка: *Акилина Стефанова Гиль; Пелагія Іванова Кулиба; Агафія Кирилова Сидорукъ; Параскевія Максимова Черноклимъ; Агафія Кодратова Шумъ (1897) [КБО Цегів 1892]*, проте трапляються поодинокі фіксації прізвищевих назв на -ов (а): *Агафія Максимова Ковальчукова; Татіанна Николаєва Юрчукова; Іустина Романова Николайчукова; -к (а): Дарія Васи́лієва Семенючка; Анастасія Феодорова Витючка [КБО Цегів 1892]*.

Процес становлення прізвищевих назв жінок тривав і на початку ХХ ст. Метрична книга Дмитрівської церкви села Дружкопіль 1925 року містить записи про наречених у такому вигляді: *Степан Лисовой, син Васи́лія і Александръ, і дружина його Валентина, дочка Прокопія і Ольги Майко; Іван Лагановський, син Луки і Евдокії, жена Лідія, дочка Васи́лія і Матрони [МК Дружкопіль 1920]*. Звичайно, у багатьох документах початку ХХ ст. вживання жіночих прізвищевих назв зазнало унормування (пор. запис зі сповідальної відомості Іовського храму села Борисковичі 1929 року: *Онисим Клим. Филат, Матрона Петр. Филат [Ведомость 1929]*), проте стверджувати, що жіночі прізвища були остаточно унормовані наприкінці ХІХ ст., недоцільно, адже записи з метричних, сповідальних книг, книг шлюбів та інших документів кінця ХІХ – початку ХХ ст. містять чимало випадків неунормованого функціонування жіночих іменувань.

Неоднорідність прізвищевих назв жінок на Волині ХІХ ст. можна простежити не тільки на рівні обов'язковості або факультативності вживання жіночої прізвищевої назви, а й на рівні її словотвірної структури. Залежність іменування жінки від чоловічого іменування, яка зумовлена другорядною роллю жінки в родині, відображена насамперед у структурі жіночої прізвищевої назви. Іменування жінок містили у своїй структурі додаткові форманти, що слугували засобом творення андронімних та патронімних номінацій. Існування таких форм, до яких належить біль-

шість іменувань жінок цього періоду, підтверджує неунормоване функціонування прізвищ жінок протягом усього XIX ст.

Патронімні іменування жінок на Волині XIX ст. виникали шляхом додавання суфіксів *-к (а): Анна Сильвестрова Лисачка, Марія Іванова Мельничучка, Пелагія Мартинова Степанючка* [КБО Цегів 1892] та *-ов (а): Евдокія Андреева Батюкова, Харитина Михайлова Ткачукова, Парасковія Захарієва Четикова* [КБО Цегів 1892], поодинокими фіксаціями представлені патроніми, співвідносні з формами родового відмінка батькового прізвища: *Карпини девица, Трача девица* [МК Брани 1871].

Андронімні іменування жінок позначали переважно вдів, дружин солдатів або рекрутів, оскільки за наявності чоловіка прізвищева назва біля імені жінки була відсутня взагалі (якщо в документі було згадано і чоловіка) або наведена описово: *Елисавета Григорієва, жена Онуфрія Данилово Черскаго* [МК Брани 1871]. В антропонімії Волині XIX ст. для творення андронімних іменувань засвідчено форманти *-их-а: Матрона Іванова Канавчыха, Евдокія Іванова Бакаиха* [Ведомость 1834]; *-к-а: Анна Іванова Яремчучка, Елена Григорієва Витючка* [МК Озденіж 1852]; *-ов-а: Марія Максимова Ковальчукова, Харитина Михайлова Ткачукова* [КІ Борисковичі 1852].

Суфікси *-к-а* та *-ов-а*, очевидно, були позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, про що свідчить називання однієї особи андронімними іменуваннями з обома цими формантами: *рекрутка Марфа Василієва Ковальчучка, рекрутка Марфа Василієва Ковальчукова; рекрутка Вікторія Михайлова Шнайдручка, рекрутка Вікторія Михайлова Шнайдру-*

кова [МК Брани 1871]. У сповідальній відомості 1834 року засвідчено запис *Феодосія Василієва Громична* [Ведомость 1834], поява якого зумовлена впливом аналогічних російських іменувань. Утворення з формантом *-их-а*, які були продуктивними на початку XIX ст., втрачають свою продуктивність до середини XIX ст., натомість активно функціонують андронімні іменування із суфіксами *-к-а* та *-ов-а*, а також виникають жіночі прізвищеві назви, співвідносні з прізвищевою назвою чоловіка.

Висновки та перспективи подальшого розвитку дослідження. Отже, проаналізований антропонімний матеріал Волині XIX ст. дає змогу стверджувати, що процес остаточного унормування прізвищ жінок не був завершеним до кінця XIX – початку XX ст. Неусталеність жіночих прізвищевих назв, наявність андронімних та патронімних формантів у їхній структурі свідчить про неврегульованість проблеми функціонування жіночих прізвищ, зокрема правового та мовного аспектів цієї проблеми. Поява «Нового цивільного кодексу» 1826 року, який зобов'язував кожного жителя Російської імперії мати прізвище, зумовила юридичне унормування прізвищевих назв. Натомість процес мовного унормування прізвищ, який тривав протягом усього XIX ст., пізніше торкнувся і сільського антропонімікону, засвідченого церковними документами.

Дослідження жіночих прізвищевих назв Волині створює передумови для цілісного аналізу всієї антропонімії регіону в синхронії та діахронії, уможливорює лексикографічну систематизацію сучасних прізвищ із огляду на особливості їхньої словозміни, семантику основ та спосіб творення кожної антропонімолексеми.

Список літератури:

1. Білорус А. І. Про особові назви Західної Волині XVI ст. / А. І. Білорус // Архіви України. – 1970. – № 3. – С. 36–42.
2. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
3. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст.: монографія / І. В. Єфименко. – К.: [б. в.], 2003. – 168 с.
4. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р. Й. Керста. – К.: Наук. думка, 1984. – 152 с.
5. Корнилович М. О. Народна родова ономастика на Волині наприкінці XVIII ст. і в 1-й пол. XIX в. / М. О. Корнилович // Етнографічний вісник ВУАН. – 1930. – Кн. 9. – С. 127–131.
6. Матвієнко А. М. Особові назви Західної Волині XVI ст. / А. М. Матвієнко // Друга республіканська ономастична нарада. – К.: Наук. думка, 1962. – С. 146–148.
7. Мойсієнко В. М. Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр. як відображення офіційної «руської» мови середини XVI ст. у північноукраїнському варіанті / В. М. Мойсієнко // Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр. / підготув. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк: СПД ФО Купровський В. М., 2013. – С. 64–143.
8. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш; відп. ред. Д. Г. Гринчишин. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
9. Mytnik I. Antroponimia Wołyńia w XVI–XVIII wieku / I. Mytnik. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2010. – 412 s.
10. Mytnik I. Imiennictwo przedstawicieli stanu mieszczańskiego i chłopskiego w ziemi Wołyńskiej w XVI–XVIII wieku / I. Mytnik // Студії з ономастики та етимології. 2011–2012 / НАН України, Ін-т укр. мови; відп. ред. О. П. Карпенко, В. П. Шульгач. – К.: Київ, 2012. – С. 170–179.

Джерела дослідження:

Ведомость 1929 – Ведомость за 1929 годъ обретающимся при Іовской церкви села Борисковичъ въ приходе нижеявленныхъ чиновъ людямъ, со изъявленіемъ противъ коегождо имени о бытии ихъ въ Святую Четиредесятницу у Исповеди и Святыхъ Тайн Причастія.

Ведомость 1830 – Ведомость Епархіи и Губерніи Вольнской Поведа Владимирского села Ржищева, Церкви Зачатіевской, наблюдающаго Священника Іоанна Скульскаго съ Причетниками при оной церкви въ Приходе ниже явленныхъ чиновъ людей съ изъявленіемъ противъ коегождо имени о бытии ихъ у Исповеди и Святыхъ Тайн Причастія сочинена за 1830 годъ.

Ведомость 1834 – Ведомость Епархіи и Губерніи Вольнской Поведа Владимирского села Бранъ, Церкви Свято-Покровской, Священника Квинтилиана Стефанова сына Левитского съ Причетниками при оной церкви

въ Приходе ниже явленныхъ чинов людей съ изъявлением против коегождо имени о Бытии ихъ у Исповеди и Святыхъ Тайн Причастия сочинена за 1834 годъ.

КВО Цегів 1892 – Книга брачныхъ обысковъ за 1892–1902 г. Введенская церковь села Цеговъ Владимир-Волынского уезда (Державний архів Волинської області, далі – ДАВО).

КИ Борисковичі 1852 – Книга исповедания прихожан Свято-Троицкой церкви села Борисковичи за 1852 годъ (ДАВО).

МК Блудів 1839 – Метрическая книга, данная изъ Владимирскаго Духовнаго правления зъ надлежащимъ подписомъ Владимирскаго уезда села Блудова Церкви Михайловской для записи родившихся, Браком сочетавшихся и умершихъ обоого пола декабря 31 дня 1839 года (Archiwum Główny Akt Dawnychw Warszawie, далі – AGAD).

МК Брани 1871 – Метрическая книга, данная изъ Волынской Духовной Консистеріи в Покровскую Церковь на безсрочное время для записи родившихся на 1871 годъ (1871–1881 гг.) (ДАВО).

МК Дружкопіль 1920 – Метрична книга Дмитрівської церкви села Дружкопіль 1920–1926 рр. (ДАВО).

МК Овадно 1836 – Метрическая книга, данная изъ Губерні Волынской уезда Владимирскаго причту села Овадна Церкви Вознесенской и приписной к оной села Могильна Церкви Рождествобогородичной для записки в прихрадахъ ихъ родившихся, браком сочетавшихся и умершихъ обоого пола душ декабря 31 дня 1836 года (AGAD).

МК Оздениж 1852 – Метрическая книга по Указу Волынской Духовной Консистеріи, выданная отъ благочиннаго 1 Округа Луцкаго уезда въ Церковь Преображенскую села Озденижа, для записи актовъ родившихся, браком сочетавшихся и умершихъ по приходу указанной Церкви на 1852 год (AGAD).

МК Цегів 1860 – Метрическая книга записи о рождении за 1845–1860 г. Введенская церковь села Цеговъ Владимир-Волынского уезда (ДАВО).

Садова Л.А.

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

СПЕЦИФИКА ЖЕНСКИХ ИМЕНОВАНИЙ В ПРАВОСЛАВНЫХ ЦЕРКОВНЫХ ДОКУМЕНТАХ ВОЛЫНИ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье проанализирована словообразовательная структура женских фамилий на Волыни XIX века, выделены лингвистические особенности формирования фамилий, определено влияние неязыковых факторов на возникновение фамилий. В статье рассмотрена проблема именований женщин-крестьянок Волыни XIX века. Представлены их дополнительные именования и антропонимические формулы, которые употреблялись для идентификации и были языковым средством для социальной дифференциации. Словообразовательная структура женских фамилий Волыни XIX века отображает общие тенденции украинской антропонимической системы, а также региональные особенности антропонимов, обусловленные спецификой развития диалектов, историческими, культурными особенностями региона.

Ключевые слова: фамилия, антропоним, апеллятив, словообразовательная модель, суффикс.

Sadova L.O.

Lesya Ukrainka Eastern European National University

SPECIFICITY OF FEMININE NAMES IN ORTHODOX CHURCH DOCUMENTS OF VOLYN IN THE XIX CENTURY

Summary

The word-formation structure of the last names in the south of Volyn region have been analyzed. In the article lingual peculiarities of the inheritable anthroponyms formation have been specified, the level of the extralinguistic factors influence on the appearance of surnames has been established. The proposed research article aims to explore the social aspects of Ukrainian anthroponymical stock in 19 centuries which concerns to female representatives of the peasant woman. It presents and describes their additional identification formulae, which were a language measure for the social differentiation. The semantics of bases and word-formation structure of the last names in the south of Volyn region reflect common Ukrainian tendencies of anthroponomical system, and also regional features of anthroponomy, predefined by the specific of the development of dialects, interlingual links, history, culture, way of life of the region.

Keywords: last name, anthroponym, appellative, word-formation group, suffix.